

دانشگاه پیام نور

جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک

(عمومی و ایران)

(رشته جغرافیا)

دکتر پیروز مجتهدزاده دکتر سهراب عسگری

گروه جغرافیا
(۱/۶۲)

دانشگاه پیام نور
۱۱۵۹

مجتهدزاده، پیروز، ۱۳۲۴ -
جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک (عمومی و ایران) (رشته جغرافیا) / تألیف پیروز
مجتهدزاده، سهراب عسگری؛ ویراستار علی اصغر نظری؛ طراح آموزشی سهراب
عسگری. تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۴.
چهارده، ۲۵۰ص. (دانشگاه پیام نور، ۱۱۵۹. گروه جغرافیا؛ ۱/۶۲)
فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه.
۱. آموزش از راه دور - ایران. ۲. جغرافیای سیاسی - آموزش برنامه‌ای. ۳.
ایران - جغرافیای تاریخی. الف. عسگری، سهراب. ب. نظری، علی اصغر،
۱۳۸۴. ویراستار. ج. دانشگاه پیام نور. د. عنوان.
LC ۵۸۰۸ / الف ۹م ۲۲۵ ۳۷۸ / ۱۷۵۰۹۵۵
کتابخانه ملی ایران ۱۷/۸۷ - ۸۴

دانشگاه پیام نور

جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک (عمومی و ایران)

دکتر پیروز مجتهدزاده دکتر سهراب عسگری

ویراستار علمی: دکتر علی اصغر نظری

طراح آموزشی: دکتر سهراب عسگری

حروفچینی و نمونه خوانی: مدیریت تدوین

طراح جلد: فرزانه شعاع

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: انتشارات دانشگاه پیام نور

شمارگان: ۶۰۰۰ نسخه

نوبت و تاریخ چاپ: چاپ اول آبان ۱۳۸۴

شابک ۵ - ۱۸۳ - ۳۸۷ - ۹۶۴

ISBN 964 - 387 - 183 - 5

کلیه حقوق برای دانشگاه پیام نور محفوظ است.

قیمت: ۱۵۶۰۰ ریال

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتابهای دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف به صورت درسنامه، آزمایشی، قطعی، متون آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک درسی چاپ می شود. کتاب درسنامه (د) نخستین ثمره کوششهای علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصلهای مصوب تهیه می شود و پس از داوری علمی در گروههای آموزشی، بدون طراحی آموزشی و ویرایش چاپ می شود. با تجدیدنظر صاحب اثر و دریافت بازخوردها و اصلاح نارساییها، درسنامه با طراحی آموزشی، ویرایش، و طراحی فنی - هنری به صورت آزمایشی (آ) چاپ می شود. با دریافت نظرهای اصلاحی، صاحب اثر در کتاب تجدید نظر می کند و کتاب به صورت قطعی (ق) چاپ می شود. در صورت ضرورت، در کتابهای چاپ قطعی نیز تجدید نظرهای اساسی به عمل می آید یا متناسب با پیشرفت علوم و فناوری بازنویسی می شوند. متون آزمایشگاهی (م) متونی است که دانشجویان با استفاده از آن و راهنمایی مربیان کارهای عملی آزمایشگاهی را انجام می دهند. کتابهای فرادرسی (ف) و کمک درسی (ک) به منظور غنی تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه می شوند. کتابهای فرادرسی با تأیید معاونت پژوهشی و کتابهای کمک درسی با تأیید شورای انتشارات تهیه می شوند.

مدیریت تدوین

فهرست مطالب

پیشگفتار	نه
راهنمای مطالعه	سیزده
هدفهای کلی	پانزده
بخش اول: جغرافیای سیاسی، سیاست‌های جغرافیایی	۱
مقدمه	۱
فصل اول: مفاهیم جغرافیای سیاسی	۷
۱. کشور	۸
۲. حکومت	۸
۳. مرز و بوم	۱۶
۴. دگرگونی و بقا	۲۱
۵. دموکراسی و انتخابات	۲۳
۶. حزب و جغرافیای احزاب	۲۴
۷. شهر و روستا	۲۵
۸. منطقه	۳۱
۹. ملت و هویت	۳۵
۱۰. ناسیونالیسم، میهن‌خواهی	۳۷
۱۱. منافع ملی	۴۴

۴۵	۱۲. قدرت
۴۵	۱۳. امنیت
۴۷	۱۴. علت وجودی
۴۹	۱۵. مرکز و پیرامون
۵۴	۱۶. نظام جهانی «در جغرافیای سیاسی»
۵۹	پی‌نوشت‌های فصل اول
۶۲	خودآزمایی فصل اول
۶۵	فصل دوم: مفاهیم ژئوپولیتیک
۶۶	۱. ژئوپولیتیک یا سیاست جغرافیایی
۷۲	تعاریف
۷۴	۲. امت، خلق
۷۶	۳. نظام جهانی در ژئوپولیتیک
۷۹	۴. نظام نوین جهانی
۸۰	۵. گروه‌بندی منطقه‌ای - همگرایی منطقه‌ای
۸۱	۶. مفهوم پردازی در ژئوپولیتیک
۹۴	۷. ژئوپولیتیک در فرایندی تاریخی
۹۶	۸. جهان متخاصم و پایان گرفتن تاریخ
۹۹	۹. گروه‌بندی منطقه‌ای ژئواکونومیک
۱۰۱	۱۰. جهانی شدن‌ها
۱۰۶	پی‌نوشت‌های فصل دوم
۱۰۹	خودآزمایی فصل دوم
۱۱۱	بخش دوم: حکومت و مرز در ایران
۱۱۳	فصل سوم: حکومت و تاریخ تحول آن در ایران
۱۱۵	زیربنای حکومت و مرز در ایران
۱۱۸	گذران تکاملی مفهوم حکومت در ایران
۱۲۳	بازپیدایی حکومت در ایران
۱۲۶	جنبه‌های جغرافیایی جنبش‌های ایرانیان

۱۳۷	پی‌نوشت‌های فصل سوم
۱۴۰	خودآزمائی فصل سوم
۱۴۳	فصل چهارم: مرز در بینش سیاسی ایران باستان
۱۴۴	مقدمه
۱۴۵	مرز در ایران باستان
۱۵۱	ایران بدون سرزمین و مرز زندگی می‌کند
۱۵۳	تجدید حیات ایران و سازمان سرزمینی ایرانی
۱۵۹	پی‌نوشت‌های فصل چهارم
۱۶۱	خودآزمائی فصل چهارم
۱۶۳	بخش سوم: مناطق ژئوپولیتیک ایران
۱۶۳	امکانات منطقه‌ای ایران (مقدمه)
۱۶۷	فصل پنجم: ژرفای ژئوپولیتیک جنوبی
۱۶۸	اهمیت جهانی خلیج فارس
۱۷۹	خلیج فارس پس از تحولات دهه ۱۹۹۰
۱۸۴	ژئوپولیتیک قلمروهای دریایی ایران در خلیج فارس
۱۸۷	۱. مرز دریایی ایران و عربستان سعودی
۱۹۱	۲. مرز دریایی ایران و قطر
۱۹۲	۳. مرز دریایی ایران و بحرین
۱۹۳	۴. مرز دریایی ایران و دبی (امارات متحده عربی)
۱۹۴	۵. مرز دریایی ایران و عمان
۱۹۶	نگاهی به مسئله جزایر تنب و ابوموسی
۲۰۲	تلاش ایران برای اعاده حاکمیت مجدد بر جزایر تنب و ابوموسی
۲۰۵	بازپس گرفتن جزایر تنب و ابوموسی
۲۰۶	رویدادهای اخیر
۲۰۹	نگاهی به هیدروپولیتیک خاوری ایران
۲۱۱	پی‌نوشت‌های فصل پنجم
۲۱۵	خودآزمائی فصل پنجم

۲۱۷	فصل ششم: ژرفای ژئوپولیتیک شمالی ایران
۲۱۸	مقدمه
۲۲۳	ژئوپولیتیک دریای خزر
۲۲۴	کشمکش‌های ایرانی - آمریکائی
۲۲۸	رژیم حقوقی دریای خزر: دیدگاه‌های گوناگون
۲۳۱	چهار کشور جانشین شوروی و رژیم حقوقی دریای خزر
۲۳۵	ایران و رژیم حقوقی دریای خزر
۲۳۷	رژیم حقوقی دریای خزر و ژئوپولیتیک منافع ملی ایران
۲۴۱	نتیجه‌گیری: بهره‌گیری از مقام ژئوپولیتیک بی‌همتا
۲۴۵	پی‌نوشت‌های فصل ششم
۲۴۸	خودآزمایی فصل ششم
۲۵۰	پاسخ خودآزمایی‌ها

پیشگفتار

تدریس جغرافیای سیاسی به عنوان موضوعی از مجموعه دروس دوره لیسانس در رشته جغرافیا در دانشگاه تهران به میانه دهه ۱۳۴۰ باز می‌گردد. قبل از آن جغرافیای سیاسی به عنوان بحثی از مباحث جغرافیای انسانی ارائه شده و تدریس می‌گردید. با انتشار کتاب اصول و مبانی جغرافیای سیاسی توسط خانم دکتر دره میرحیدر در سال ۱۳۴۷، تدریس جغرافیای سیاسی به عنوان یک موضوع درسی به ارزش دو واحد وارد مرحله جدیدی گردید. اکنون جغرافیای سیاسی به عنوان شاخه‌ای از علوم جغرافیایی، به یکی از رشته‌های دانشگاهی در حال رشد و شکوفایی در کشور تبدیل شده و افق روشن و امیدوار کننده‌ای پیش‌روی خود دارد. در سالهای اخیر جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک در کشورمان، علاوه بر اقبال دانشگاهی، رویکردی کاربردی و اجرایی نیز یافته‌اند. دستیابی به چنین جایگاه مهمی پس از جهش بزرگ اخیر در مباحثات دانشگاهی توسط متخصصان این رشته حاصل آمده است.

بطور کلی این جهش در نتیجه دو عامل پدید آمده است. نخست: وقوع تحولات سیاسی جهان در دهه ۱۹۹۰ که زمینه مناسبی جهت مباحثات، مطالعات و بررسی‌های علمی و دانشگاهی را فراهم آورد. این تحولات عبارت بودند از: فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی به عنوان قطب شرق ایدئولوژیک و تشکیلات نظامی وابسته به آن، اخراج عراق از کویت توسط ائتلاف جهانی، طرح تئوری نظام نوین جهانی واشغال عراق توسط آمریکا و انگلیس و سقوط صدام و ...

دوم: توجه جدی متخصصان و پیشگامان این دانش به تحولات صورت گرفته و ورود متخصصان و تحصیلکردگان جوان و پر تلاش به عرصه مطالعات جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک کشور، این امر باعث گردید تا مطالعات عمیق و علمی وسیعی در خصوص تحولات پیش گفته انجام شود.

مهمترین نتیجه این تحرک علمی وارد کردن جغرافیای سیاسی به مرحله کاربردی و اجرایی است که می‌تواند در اداره امور کشور نقش مهمی داشته باشد. پیدایش رویکرد اجرایی کنونی جغرافیای سیاسی در کشور دلیل بر اهمیت جایگاه این دانش در میان رشته‌های علوم انسانی مرتبط با مدیریت‌های اجرایی است.

امروزه برخی از وزارتخانه‌ها، سازمانهای دولتی و سایر مراکز اجرایی تلاش دارند تا از نتایج تحقیقات درباره موضوعات جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک بهره بگیرند و خود را به یافته‌های تازه در حوزه‌های مختلف این دانش مجهز نمایند. این مساله بخاطر اینست که جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیائی اساساً در ارتباط با مسایل و موضوعاتی است که بخش عمده‌ای از تحلیل‌های مربوط به آنها دارای طراوت و نازکی است و در پی تحولات سیاسی، جغرافیائی در یک واحد سیاسی (کشور)، یک منطقه و یا جهان بوجود می‌آیند. چنانچه تحولی بتواند تمام گستره کشور را در بر بگیرد و به عبارت دیگر از انرژی کافی برای پوشش دادن کل کشور برخوردار باشد و یا در بخشی از کشور (استان) اتفاق بیفتد و از انرژی کافی برای گسترش به شعاع دورتر برخوردار نباشد در این صورت مباحث در قالب جغرافیای سیاسی مطرح و تعقیب می‌گردند. در مواردی که سیاست کشور در شکل تعقیب منافع ملی نمود عینی بیابد و یک عامل یا مجموعه‌ای از عوامل جغرافیایی در سیاست خارجی آن کشور دخالت داشته باشند آنگاه بحث از سیاست جغرافیایی (ژئوپولیتیک) است. بنابراین مباحثی که در حوزه جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی طرح و تحلیل می‌شوند در ارتباط مستقیم با تحولات سیاسی، جغرافیایی کشور، منطقه و جهان می‌باشند. بر همین اساس است که از ویژگی نو بودن برخوردار بوده، بستر چالش‌های علمی را فراهم می‌آورند و در نتیجه زمینه بررسی‌های کارشناسی و اظهار نظرهای متخصصان این رشته مهیا می‌گردد.

این مساله را نباید از نظر دور داشت که یکی از علل اصلی پویا بودن هر دانشی تأکید بر یافته‌های جدید در آن و به روز کردن شیوه‌های تحقیق، موضوعات، مطالب و

نتایج پژوهش‌های آن می‌باشد. امر مسلم آنست که دانش جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک نیز از این قاعده مستثنی نبوده و در هر دوره‌ای مبانی و اصول آن از مجموعه‌ای از عوامل جغرافیایی و سیاسی متأثر می‌باشند که احتمال دارد در دوره‌ای دیگر آن عوامل کارآیی خود را از دست بدهند و یا تضعیف گردیده، عوامل و عناصر دیگری واجد اهمیت گردند. بنابراین بازنگری در اصول و مبانی موضوعات جغرافیای سیاسی همیشه باید مدنظر قرار بگیرد. کتاب جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک با همین رویکرد تدوین گردیده است. این کتاب در سه بخش کاملاً مجزا تنظیم شده است. بخش اول مشتمل بر دو فصل می‌باشد. فصل اول که مبانی جغرافیای سیاسی نام دارد و فصل دوم ژئوپولیتیک را مورد بحث قرار می‌دهد.

بخش دوم حکومت و مرز در ایران را با تأکید بر جنبه‌های تاریخی جغرافیائی و سیاسی آن بررسی و تحلیل می‌کند. این بخش نیز شامل دو فصل می‌باشد و به بخشی از جغرافیای سیاسی ایران می‌پردازد.

بخش سوم مناطق ژئوپولیتیک ایران نام دارد که در دو فصل، ژرفای ژئوپولیتیک جنوبی و ژرفای ژئوپولیتیک شمالی ایران را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد. البته گزینش این دو ژرفا به علت اهمیت بسیار زیاد آنها در مناسبات بین‌المللی، منطقه‌ای و جهانی بوده است. این مناطق به لحاظ منابع عظیم انرژی هیدروکربنی جایگاه خاصی در تحلیلهای ژئوپولیتیکی دارند. سایر مناطق ژئوپولیتیکی در اطراف کشورمان نیز واجد اهمیت و بررسی هستند که در این کتاب مجال پرداختن به آنها نبوده است.

امید است کتاب جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک و ژئوپولیتیک (عمومی و ایران) بتواند در اعتلای دانش جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک دانشجویان محترم و خوانندگان عزیز مؤثر واقع گردد. بطور حتم نظرات و پیشنهادات ارزشمند شما در چاپ‌های بعدی لحاظ خواهد گردید.

دکتر پیروز مجتهدزاده - دکتر سهراب عسگری

راهنمای مطالعه کتاب

کتاب حاضر، جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک (عمومی و ایران) که اینک به زیور طبع آراسته شده و در اختیار شماست برای دو واحد درسی در دوره کارشناسی جغرافیا نگارش شده است. از آنجائیکه نظام آموزشی در دانشگاه پیام نور مبتنی بر آموزش غیرحضوری با کلاسهای رفع اشکال محدود می باشد، تلاش گردیده مطالب کتاب به گونه ای تدوین گردند تا دانشجویان محترم به راحتی و با کمترین مشکل آنرا مطالعه نمایند. با این وصف، ذکر نکاتی چند ضرورت دارد:

۱- مطالب این کتاب به صورتی تنظیم گردیده تا دانشجویان ابتدا با مفاهیم عمومی جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک آشنا گشته و سپس وارد مباحث جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک ایران شوند. لذا برای درک هرچه بهتر مطالب، بخش های بعدی ضروری است نخست مطالب بخش اول را به دقت فرا بگیرید.

۲- توصیه می شود قبل از شروع مطالعه مطالب هر فصل به هدفهای آموزشی توجه فرمائید چرا که می تواند در نگرش کلی شما نسبت به مطالب کتاب موثر واقع گردد.

۳- در پایان هر فصل تعدادی سوال تستی طرح شده که می توانید پس از مطالعه مطالب آن فصل، نسبت به سنجش میزان یادگیری خود اقدام نمائید. سعی کنید قبل از شروع به مطالعه فصل بعدی، نسبت به اصلاح پاسخ های اشتباه خود اقدام نمائید. پاسخ خودآزمائی ها در پایان کتاب آمده است.

۴- نسبت به حضور در کلاس های رفع اشکال گروهی و فردی تلاش نمائید چرا که طرح سوالات گوناگون در بهبود میزان فراگیری شما از مطالب کتاب بسیار موثر خواهد بود.

طراح آموزشی

هدفهای کلی:

هدف کلی درس در این کتاب آشنائی با مبانی جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک و همچنین جغرافیای سیاسی و مناطق ژئوپولیتیک ایران می‌باشد. برای دستیابی به هدف کلی، هدفهای مرحله‌ای زیر را دنبال نمایید.

- ۱- آشنایی با مفاهیم و عناصر جغرافیای سیاسی و تعاریف آن.
- ۲- فراگیری مفاهیم ژئوپولیتیک، عناصر تشکیل دهنده آن و تعاریف این علم.
- ۳- آشنائی با حکومت و تاریخ و زمینه‌های تحول آن در ایران.
- ۴- آشنائی با مفهوم مرز در بینش سیاسی ایران باستان.
- ۵- آشنائی با اهمیت ژئوپولیتیکی منطقه خلیج فارس.
- ۶- آشنائی با قلمروهای دریائی ایران در خلیج فارس.
- ۷- آشنائی با هیدروپولیتیک خاوری ایران و مسایل ناشی از قطع آب ورودی از هیرمند به ایران.
- ۸- آشنایی با ژرفای ژئوپولیتیکی شمالی ایران.
- ۹- آشنایی با دیدگاههای کشورهای ساحلی خزر در خصوص رژیم حقوقی این دریا.
- ۱۰- آشنایی با جایگاه ویژه ایران در میان دو منطقه ژئوپولیتیک خزر و خلیج فارس.